

KOMPOZITSIYA, ABBREVIATSIYA VA TAKRORLASH USULLARI ORQALI OT DERIVATSIYASINING LISONIY XUSUSIYATLARI

Samarqand Davlat Chet Tillar Instituti 4-bosqich talabasi

Shodiyev Orzumurod

Annotatsiya: Mazkur maqolada ot derivatsiyasining muhim usullari hisoblangan kompozitsiya, abbreviatsiya va takrorlash jarayonlarining lisoniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, ot derivatsiyasining o'rganilishi tilning ichki qonuniyatlarini anglash, uning rivojlanish yo'nalishlarini belgilash hamda amaliy nutqda to'g'ri va samarali foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatlari maqolada atroflicha aks etgan.

Kalit so'zlar: Ot derivatsiyasi, kompozitsiya, abbreviatsiya, so'z yasash, derivatsiya, leksik birlik, morfologiya.

Til doimiy rivojlanib boruvchi murakkab tizim bo'lib, unda yangi so'zlarning paydo bo'lishi muhim hisoblanadi. Shu jarayonda derivatsiya, ya'ni so'z yasash hodisasi tilning lug'aviy boyligini oshiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Xususan, ot derivatsiyasi predmet, hodisa va tushunchalarni ifodalovchi yangi birliklarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu jarayon orqali til nafaqat yangi nomlar bilan boyiydi, balki mavjud so'zlarning ma'no doirasi ham kengayadi. Ot derivatsiyasi tilshunoslikda morfologiya va leksikologiya bilan uzviy bog'liq holda o'rganiladi. Unda so'z yasovchi vositalar, usullar va ularning lisoniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Ayniqsa, kompozitsiya, abbreviatsiya va takrorlash kabi usullar orqali hosil bo'lgan otlar zamonaviy til taraqqiyotida faol qo'llanilmoqda. Bu usullar nafaqat yangi so'zlar yaratadi, balki nutqni ixcham, ifodali va ta'sirchan qilishga xizmat qiladi[1]. Ot derivatsiyasining o'rganilishi tilning ichki qonuniyatlarini anglash barobarida uning rivojlanish yo'nalishlarini belgilash, shuningdek, nutqda o'rinli foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishda muhim hisoblanadi.

Kompozitsiya usuli so'z yasashning eng samarali va keng tarqalgan yo'llaridan biri bo'lib, unda ikki yoki undan ortiq mustaqil so'z yoki asos birikib, yangi ma'noga ega bo'lgan ot hosil qiladi. Bu usul orqali yasalgan so'zlar qo'shma otlar deb yuritiladi, ular tilning lug'at boyligini oshirishda muhim ahamiyatga egadir. Kompozitsiya jarayonida hosil bo'lgan otlar tarkibiy qismlarining ma'nolari bilan bog'liq holda yangi semantik mazmun kasb etadi. Ba'zi hollarda qo'shma otning umumiy ma'nosi uning qismlarining to'g'ridan-to'g'ri yig'indisiga teng bo'lsa, boshqa holatlarda esa ko'chma yoki umumlashgan ma'no yuzaga keladi. Masalan, "temiryo'l", "oshxona" kabi

soʻzlarda maʼno aniq ifodalansa, ayrim qoʻshma otlarda maʼno yanada kengaygan boʻladi. Kompozitsiya usuli orqali yasalgan otlar tuzilishiga koʻra turli shakllarda namoyon boʻladi: qoʻshib yoziladigan (masalan, “mehnatkash”), ajratib yoziladigan va chiziqcha orqali yoziladigan shakllar mavjud [2]. Bu esa ularning grafik va orfografik xususiyatlarini ham belgilaydi. Shuningdek, kompozitsiya usuli nutqni ixchamlashtirish va murakkab tushunchalarni qisqa shaklda ifodalash imkonini beradi. Ayniqsa, ilmiy-texnik, ijtimoiy va kundalik nutqda yangi tushunchalarni ifodalashda qoʻshma otlar faol qoʻllaniladi. Shu jihatdan, kompozitsiya usuli ot derivatsiyasining muhim va sermahsul yoʻnalishlaridan biri sifatida til taraqqiyotida alohida ahamiyat kasb etadi.

Abbreviatsiya tilshunoslikda soʻz yoki soʻz birikmalarining qisqartirilishi orqali yangi birlik hosil qilish usuli boʻlib, u zamonaviy til taraqqiyotida ayniqsa faol qoʻllanilmoqda [3]. Bu usul orqali hosil boʻlgan otlar koʻpincha murakkab nomlarni ixcham va qulay shaklda ifodalashga xizmat qiladi. Abbreviatsiya natijasida yuzaga kelgan birliklar tilning iqtisodiylik tamoyiliga mos ravishda nutqni soddalashtiradi va tezkor aloqa vositasiga aylanadi. Abbreviatsiya orqali yasalgan otlar tuzilishiga koʻra bir necha turlarga boʻlinadi: bosh harflardan tashkil topgan qisqartmalar (masalan, OTM, BMT), boʻgʻinli qisqartmalar hamda aralash shakldagi abbreviaturalar. Ularning ayrimlari talaffuzda harflab oʻqilsa, boshqalari esa oddiy soʻz kabi oʻqiladi va asta-sekin mustaqil leksik birlik sifatida tilga singib ketadi. Semantik jihatdan abbreviatsiya orqali hosil boʻlgan otlar dastlab oʻzining toʻliq shakliga bogʻliq holda maʼno anglatadi, biroq vaqt oʻtishi bilan ularning mustaqil maʼnosi shakllanib boradi. Natijada bunday birliklar lugʻat tarkibida oʻziga xos oʻrin egallaydi [4]. Masalan, ayrim qisqartmalar keng qoʻllanish natijasida oʻzining dastlabki kengaytirilgan shaklisiz ham tushunarli boʻlib qoladi. Abbreviatsiya usuli, ayniqsa, rasmiy-idoraviy, ilmiy-texnik va ommaviy axborot vositalari tilida keng tarqalgan. U nutqni ixcham, aniq va samarali qilishga xizmat qiladi.

Takrorlash usuli soʻz yasashning oʻziga xos koʻrinishlaridan biri boʻlib, unda bir soʻz yoki uning bir qismi takrorlanishi orqali yangi maʼno yoki qoʻshimcha semantik tus hosil qilinadi. Bu usul orqali yasalgan otlar koʻpincha ifodaning kuchaytirilishi, umumlashtirilishi yoki emotsional-ekspressiv maʼnolarni berishga xizmat qiladi. Takrorlash toʻliq va qisman shakllarda namoyon boʻladi. Toʻliq takrorlashda soʻz aynan oʻzi takrorlanadi (masalan, “uy-uy”, “bola-bola”), qisman takrorlashda esa soʻzning bir qismi oʻzgaradi yoki fonetik jihatdan moslashtiriladi. Bunday birliklar koʻpincha koʻplik, davomiylik yoki taqsimlash maʼnolarini ifodalaydi. Semantik jihatdan takrorlash usuli orqali hosil boʻlgan otlar bir necha funksiyani bajaradi. Ular predmetlarning koʻpligini yoki tarqalganligini bildirishi mumkin, masalan, narsalarning turli joylarga yoyilganligini ifodalashda qoʻllanadi. Shuningdek,

takrorlash kuchaytirish vazifasini bajarib, ma'noga ta'sirchanlik bag'ishlaydi. Ba'zi hollarda esa u umumlashtirish yoki jamlash ma'nosini anglatadi. Takrorlash usuli nutqda obrazlilik va ifodalilikni oshiradi. Ayniqsa, badiiy adabiyotlarda va og'zaki nutqda bu usul keng qo'llanilib, tilning emotsional rang-barangligini ta'minlaydi. Shu sababli, takrorlash orqali hosil bo'lgan otlar nafaqat grammatik, balki uslubiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Kompozitsiya, abbreviatsiya va takrorlash usullari orqali hosil bo'lgan otlar nutq jarayonida muhim kommunikativ vazifani bajaradi. Ular fikrni aniq, ixcham va ta'sirchan ifodalash imkonini berib, tilning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi [5]. Har bir usul orqali yasalgan otlar nutqning turli uslublarida o'ziga xos tarzda qo'llaniladi.

Kompozitsiya orqali hosil bo'lgan qo'shma otlar asosan ilmiy, rasmiy va kundalik nutqda murakkab tushunchalarni sodda va aniq ifodalash uchun ishlatiladi. Bunday birliklar predmet va hodisalarni batafsil tavsiflashga yordam beradi hamda nutqning mantiqiy izchilligini ta'minlaydi. Ayniqsa, terminologik tizimda qo'shma otlarning o'rnini katta. Abbreviatsiya orqali yasalgan otlar esa ko'proq rasmiy-idoraviy, ilmiy va ommaviy axborot vositalari tilida faol qo'llaniladi [6]. Ular nutqni qisqa va tejankor shaklda yetkazish imkonini yaratadi. Biroq bunday birliklarning to'g'ri tushunilishi uchun kontekst muhim ahamiyatga ega, chunki ayrim qisqartmalar faqat ma'lum soha doirasida tushunarli bo'lishi mumkin.

Xulosa. Ot derivatsiyasi tilning lug'aviy boyligini oshirishda muhim omillardan biri bo'lib, u orqali yangi tushuncha va nomlar shakllanadi. Kompozitsiya, abbreviatsiya va takrorlash usullari esa bu jarayonda eng faol va samarali vositalar sifatida namoyon bo'ladi. Kompozitsiya murakkab tushunchalarni aniq va tizimli ifodalashga xizmat qilsa, abbreviatsiya nutqni ixcham va tejankor qiladi. Takrorlash esa nutqqa emotsional-ekspressiv rang bag'ishlab, uning ta'sirchanligini oshiradi. Mazkur usullar orqali hosil bo'lgan otlar tilning turli uslublarida keng qo'llanilib, nutqning boyligi va ifodaviy imkoniyatlarini kengaytiradi. Shuningdek, ular zamonaviy til taraqqiyotining muhim ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, jamiyatdagi ijtimoiy, ilmiy va madaniy o'zgarishlarni aks ettiradi. Shu bois, ot derivatsiyasi va uning usullarini o'rganish tilshunoslikda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov G'. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 2002.
2. Tursunov U., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zbekiston, 1992.
3. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi. – Toshkent: Fan, 1989.

4. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi asoslari. – Toshkent: Fan, 2012.
5. Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent: Ma'naviyat, 2007.
6. Yo'ldoshev B. Hozirgi o'zbek tilida so'z yasalishi. – Toshkent, 2000.